

A FRANCIA NYELV OKTATÁSA MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZADBAN

A köztudatban úgy él, hogy a francia nyelv ismerete és a franciás műveltség a felvilágosodás korában terjedt el hazánkban. A XVIII. század valóban a francia szellem addig sohasem tapasztalt kisugárzásának a korszaka, de a két nép kultúrájának és nyelvének nem ez volt az első találkozása. Az előzményeket kutatva az Árpádok korába kell visszanyúlnunk, akik I. András óta gyakran álltak dinasztikus kapcsolatban a CAPETING uralkodóházzal, többen közülük folyékonyan beszélték annak nyelvét, és szívesen telepítettek le az országban francia szerzeteseket. Számos magyar diák végezte tanulmányait Párizsban, Orléans-ban és Liège-ben, köztük Anonymus is. Az így megszerzett nyelvtudás persze nem volt széles körű. Nem vált azzá a reformáció iskolarendszerének a következtében sem, mivel az oktatásban még mindig nem kaptak helyet a modern nyelvek. Tudós humanisták műveiben azonban ekkor jelent meg először együtt a francia és a magyar szókincs, PESTI GÁBOR Bécsben, 1538-ban nyomtatott hatnyelvű, majd CALEPINUS Lyonban, 1585-ben kiadott tíznyelvű szótárában.

A XVII. századtól kezdve a Habsburg-ház ellenreformációs politikája vetette vissza a francia—magyar nyelvi kapcsolatok fejlődését, mivel a tanulni vágyó fiatalokat ausztriai intézményekbe, illetve Itáliába irányították. Így az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a francia nyelvtudás többnyire a császári-katolikus ideológia elutasításával állott összefüggésben, és különösen két rétegre volt jellemző: az erdélyi főúri családokra, illetve a Svájcban vagy Hollandiában tanuló protestáns teológusokra.¹ Közismertek II. RÁKÓCZI Ferenc kapcsolatai XIV. Lajos politikájával; a fejedelem udvarában több francia tiszt működött tanácsadóként. A kuruc emigráció franciás kultúrájú irodalmi életének viszont már nem volt közvetlen hatása a hazai művelődés alakulására.

Útörő kísérletek a XVIII. század első felében

1. A rendszeres franciaoktatás első nyomai Magyarországon

A témánkat érintő szakirodalom megegyezik abban, hogy a francia nyelvnek rendkívüli tárgyként való tanítására (FRANCKE pietista pedagógiai rendszerének a hatásaként) először a pozsonyi evangélikus gimnáziumban került sor;

¹ A hollandiai francia nyelvismerettel kapcsolatban utalunk *La Roche Nouvelle methode pour traiter la GRAMMAIRE françoise* c. munkájára (Leipzig 1745²⁰): »Je sais bien que [...] vous parlés parfaitement bien françois, car vous avés été en Hollande, où presque tout le monde parle françois.« (II. 148.) — A francia szövegeket a korabeli helyesírás szerint idézzük.

MOLNÁR Aladár és BARANYAI Zoltán monográfiái, majd RAVASZ—FELKAI—BELLÉR—SIMON neveléstörténeti tankönyve szerint BÉL Mátyás 1714-es tanterve alapján.² SIPOS Istvánné mutatta ki, hogy MOLNÁR Aladár félreértette XVIII. századi forrását, amely az 1714-ben összeírt, »és az 1724. év után a világ művelődésében bekövetkezett változás miatt bizonyos részeiben gyarapodott és változott methodus«-t mutatja be. A francia nyelv tanítása tehát Pozsonyban nem 1714-ben, hanem BEER Frigyes 1724-es tantervével kapcsolatban, vagyis a korábban elfogadott időpontnál tíz évvel később merült fel.³ A két felső (a secunda és a prima) osztályban — amelyek a mai rendszertől eltérően nem egy-egy, hanem két-két évig tartottak — délutánonként 4 és 5 óra között biztosítottak lehetőséget rá.⁴ Ez nem tartozott a hivatalos tananyaghoz, ami abból is kitűnik, hogy sem az 1765-ből fennmaradt jelentés az iskolában oktatott tárgyakról,⁵ sem az 1786-ban összeállított ilyen tárgyú táblázat — amely az órarendet különben du. 4 óráig adja meg —⁶ nem tartalmazza a francia nyelvet, noha biztos forrásból tudjuk, hogy a diákok valósággal tódultak ezekre az órákra.⁷

Az elmondottak alapján kétségtelen, hogy a pozsonyi evangélikus iskolának nagy szerepe van a hazai franciaoktatás megindításában. Egy kéziratok dokumentum fényében azonban lehetségesnek tűnik, hogy mégsem a pozsonyiaké az elsőség, hanem a soproni jezsuita kollégiumé. Ez utóbbi intézménynek a kézzel írt három kötetes krónikáját (*Historia Collegii Soproniensis S. J.*) a bécsi Nationalbibliothek őrizte meg. A II. rész 77. b. lapján található bejegyzés szerint 1713-ban az úrnapi körmenetet követő ebéd alkalmával a diákok magyarul, németül, horvátul, franciául, latinul és görögül köszöntötték a megyéspüspököt.⁸ Az első három a különböző nemzetiségű tanulók anyanyelve. Mint-hogy a franciáról nyilván nem lehet ugyanezt elmondani, nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy a páterek a tanításuk eredményességével akartak büszkélkedni a püspök előtt. A jezsuita iskolák rendkívül merev tantervének az ismeretében bizonyosra vehető, hogy a latinnal és a göröggel ellentétben a franciát nem magában az iskolában, hanem a konviktusban oktatták, hiszen még a század második felében is csak ott lesz módjuk a diákoknak olyan dolgokat (pl. modern nyelveket) tanulniuk, »amilyenekről az iskolában nem sokat hallanak«.⁹

A szóbanforgó úrnapi köszöntés természetesen egy már korábban megkezdett pedagógiai munkát tükröz. Mindennek alapján a hazai franciaoktatás első jelentkezését legkésőbb az 1712/13-as tanévre datálhatjuk, és Sopron városához köthetjük.

² Molnár Aladár: A magyarországi közoktatás története a XVIII. században. Bp. 1881. 374., 523. Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század. 1920. 129. Rasz—Felkai—Bellér—Simon: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Bp. 1961. 42.

³ Sipo Istvánné: Bél Mátyás pedagógiai reformtörékvései. Magyar Pedagógia 1962. 219.

⁴ Markusovszky Sámuel: A pozsonyi liceum története. Pozsony 1896. 233.

⁵ Evangélikus Országos Levéltár (EOL) AGE I. a 14; 9 e/F. Ezúton mondom köszönetet Sölyom Jenőnek az evangélikus iskolákra vonatkozó anyag átnézéséhez nyújtott segítségével, valamint Pröhle Jenőnek, a soproni Berzsényi Gimnázium könyvtárosának.

⁶ Schema tabellare studiorum altiorum. Ld. Markusovszky i. m. 304.

⁷ Markusovszky i. m. 270—272.

⁸ Ld. Schwartz, Robert von Megyes: Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636—1773. Veszprém 1935. 95 és 114.

⁹ Hets J. Aurélián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma 1938. 47.

Feltételezésünket még valószínűbbé teszi az a tény, hogy a legelső hazai francia tankönyv, a *Pronunciatio LINGUAE GALLICAE* [= a francia nyelv kiejtése] ugyancsak Sopronban jelent meg, 1727-ben. Az impresszumban olvasható rövidítés alapján LAKATOS Géza a névtelen szerzőt katolikus egyházi férfiúnak, pontosabban kanonoknak tekinti.¹⁰ Megállapítását azzal egészíthetjük ki, hogy a kicsiny, mindössze 14 oldalas kiadvány közvetlenül a jezsuita konviktus számára készülhetett. A bevezetés arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy bár a többi nemzet fiai nagy nehézségekkel küzdenek a francia nyelv helyes kiejtése terén, a magyar ebből semmit sem érez, sőt nagyon könnyen ki tudja mondani a francia hangokat, mivel a két nyelv hangzói között igen sok hasonlóság van (1. lap). Ez a kedvet ébresztő — és alapjaiban igaz — bevezetés jó pedagógiai érzékről tanúskodik.

Maga a kis mű nem a szó modern értelmében vett fonetikai gyakorlókönyv, pusztán a főbb kiejtési szabályok rögzítése latin nyelven, példákkal. A legtöbb probléma éppen a latin hangrendszernek a franciához képest szűkebb voltából adódik. A nazálisokat például nem számítja külön fajta hangnak. A *zs-t* jelölő francia *j-t* is nehézkesen írja körül. A *fleur* vagy a *clair* szavak magánhangzóit diphtongusoknak tekinti, de ugyanezt teszi a magyar *ü*-vel is, annak régi, *ü* formában történő írása miatt. Az írásképből való kiindulás azonban csak a terminológiában érvényesül, az elmagyarázott kiejtési norma a hanyagabb köznyelv szokásait tükrözi: az *ils aiment*-ben például szerinte nem hangzik az *l*, a *notre maison*-ban az *r*. JEZERNICZKY Margit ennek alapján feltételezi, hogy a szerző hosszú időt töltött el Párizsban, s ott ragadt rá a köznyelvi kiejtés.¹¹ Az utolsó két oldalon a francia szavak kiejtését — bájos naivitással — magyar betűk segítségével próbálja visszaadni, pl.:

ils chantent	i sánt
travail	Travály
feuille	fölyly

A kis könyvet az »Amore Patriae« szavak zárják le, mintegy arra utalva, hogy az idegen nyelvek tanulásával is saját nemzetünket kell gazdagítanunk. Ez a (későbbi gazdag fordításirodalmunkban általános) szép gondolat méltó helyen szólal meg a legelső hazai francia tankönyv végkicsengéseként.

2. Az egyéni nyelvtanulás elterjedése. Liszikai: *Dialogues Royaux*

A soproni és a pozsonyi kezdeményezésektől eltekintve, a század közepéig alig beszélhetünk rendszeres iskolai franciaoktatásról. Jelentősen megnőtt viszont azoknak a száma, akik magánórák segítségével szerezték tudásukat. Ez részben annak köszönhető, hogy — a XVII. századi helyzettel ellentétben — most már Bécsben is keletje volt a franciának. ORAVETZ Vera mutat rá arra a jelentős tényre, hogy a Habsburgok belga tartományaiából, amelyek a spanyol örökösödési háború befejezése óta tartoztak közvetlenül Ausztriához, számos hivatalnok és tiszt került Bécsbe, illetve Bécsből Belgiumba.¹² Tovább erősítette a folyamatot Mária Terézia házassága, amelynek következtében sok lotharingiai eredetű udvaronc költözött a birodalom székhelyére, s a Hofburg évtizedeken át francia szótól visszhangzott. A bécsi arisztokrata körökben a harmincas-negyvenes évektől „sikkos” dolog volt franciául beszélni, az egyébként németül írt leveleket is ezen a nyelven címezni. HALLER László, a későbbi Fé-

¹⁰ Lakatos Géza: A francia nyelvtanítás múltja hazánkban. Bp. 1934. 34.

¹¹ Jezerniczky Margit: Les impressions en français de Hongrie (1707—1848). Szeged 1933. 13.

¹² Oravetz Vera: Les impressions françaises de Vienne (1567—1850). Szeged 1930. 8.

nelon-fordító, egyidejűleg tanulta a francia nyelvet, a hárfázást és a vívást — e három dolog körülbelül egy kategóriába tartozott a kor nemesifjai számára.¹³

Mindamellett tovább tartott a protestáns teológusok külföldi tanulmányainak a hatása is. Többen fordítottak közülük franciából, pl. Maróthi György. A Genfben öt, Párizsban egy, Angliában csaknem nyolc esztendő eltöltött KÖVESDI FITSOR Ádám 1732/33 körül — egyébként meg nem valószínű — tervet dolgozott ki arra, hogy »[...] a Magyar académiákban Iffiaink kezdenék mindgyárast meg értését az angliai nyelven lévő szép könyveknek, sőt még a Francziain nyomtattaknakis. Valamelly kevés ideig én kész volnék magamis azon nyelveket nekik tanitanik — írja.¹⁴ Két évig a berni egyetemen tanult az első francia—német—magyar társalgási könyv szerzője, LISZKAI Miklós, aki 1738-ban a nagykőrösi református gimnáziumba került, később Kunszentmiklóson lelkészkedett, majd 1746-ban katolizált.

LISZKAI főműve, a 208 lapos *Recueil de DIALOGUES ROYALS*, 1749-ben jelent meg Pozsonyban. Tulajdonképpen egy francia—német beszélgetés-gyűjtemény kibővítése a megfelelő magyar szöveggel, amely a másik kettő mellé, harmadik oszlopba kerül. A dialógusok főbb témakörei: a köszöntésformák, a látogatások, az öltözködés, a bevásárlás, az ebéd, az időjárás, a nyelvtanulás eszközei, az utazás, a vendégfogadó, valamint a szállás kibérelése. A könyv nem a kezdőkhöz fordul, hanem azokhoz, akik már rendelkeznek bizonyos nyelvi ismeretekkel, s azokat kívánják tökéletesíteni. Ennek megfelelően már a 4. lapon feltételes módot és kötőmódot használ, ráadásul ugyanabban a mondatban.

Vizsgálódásunk számára különösen érdekes a *Nyóltzadik Beszélgetés* (39—48.): *A' Frantzia nyelvnek meg-tanulására tartozó eszközökről* — ez egy kisebbfajta módszertani értekezéssel ér fel. Okfejtését a nyelvismeret fontosságának a hangsúlyozásával kezdi. »A' Frantzia nyelv — írja — szükséges [...], és a' ki azt nem tudja, majd semmit sem tud. Adjuk hozzá, hogy a' kik ezt nem tudják, sokszor némák a' társaságban.« (41.) Persze aki már konyít valamit hozzá, gyakran az sem mer megszólalni a hibáktól való félelmében. (40.) Igaz tehát a mondás, hogy »már felényire tudja a' ki bátor.« (44.) A sikerélmény felkeltésén kívül az együtt tanulók nemeversengése is serkentőleg hat: »az egymással való vetélkedés szorgalmatosságra fogja öke ösztönözni.« (42.)

Valamennyi XVIII. századi franciakönyvünk közül a *Dialogues Royals* áll a legközelebb a kétszáz évvel később „direkt”-nek nevezett módszerhez. Lázadása a grammatizáló-magoltató iskolákkal szemben szinte egyedülálló a maga korában. Odáig merészkedik, hogy a latin nyelvtan ismeretét is haszontalannak tekint a francia [nyelvtanulás szempontjából. (45.) A nyelvtan oktatását egyébként sem kell túlzásba vinni! »Nem kell azzal sok időt tölteni, tsak míg egynéhány szókat tud az ember öszve-rakni. Nem kell azt próbálni, ha minden előforduló szókat tud-é az ember conjugálni [...]. Mindenkor lehet tanátsot kérdeni a' Grammatikától, ha egyszer belé kapott az ember a' szóllásban.« (45.) A *Dialogues Royals* és a hasonló társalgási könyvek célja tehát nem a nyelvtani rendszer oktatása, hanem az, »hogy a' Discursusra nyissanak útát az embereknek. [...] De éppen nem azért tsináltattak, hogy valaki könyv nélkül meg ta-

¹³ Haller László Károlyi Sándorhoz, 1938. aug. 16-án: »[...] az Francia nyelvet is tanulom az irással együtt, és az Harfát is continuálom, s azon kívül az Fechtérozást is.« Károlyi Levéltár.

¹⁴ Vértés Ö. Augusztá: Az élő nyelvek főiskolai oktatásának egy korai magyar kezdeményezése. »A korszerű nyelvtanítás kérdéseir c. kötetben. Bp. 1965. 275—282.

núlja. A'kik abban fáradoznak, el-vesztik idejüket, és hijában fáradoznak. E' végre igyekezni kell minden napon valamely dolgot beszélni.» (46.)

Nem ez az egyetlen olyan részlet, ahol a szerző rámutat a rendszeres beszédgyakorlat fontosságára. Hasonlóképpen nagy jelentőséget tulajdonít a fonetikai imitációnak; ezzel kapcsolatban egészen gyakorlati tanácsokat ad: »— Ollyatén személyekkel kell társalkodni, a' kik jól (jelesen) beszélnek. És a' szónak kimondására kell figyelmezni. Lassan el-mondhattya az ember magában a' melly szó-beszédet hallott mástól (a' mint más ejtette a' szót), hogy az ember szoktassa magát a' szóknak helyesen való kimondásához. Gyakorta olvasson az ember, de válogatott könyveket, mellyek a' mai Stylus és Orthographia szerént vagnak írva. És fel szóval kell olvasni.« (45.)

A *Dialogues Royaux* keményen megbírálja az elavult szótárakat, amelyekben »sok haszontalan szók vagnak, és a' mellyek már nintsenek ususban (szokásban)«. (45.) Ne felejtjük el, hogy ebben a korban a „legmodernebb” olyan szótár, amely francia—magyar vonatkozásban fölhasználható, a már említett CALEPINUS — a XVI. századból . . . Ezt a hiányt igyekezik pótolni a *Dialogues* szerzője, amikor 48 fejezetből álló szógyűjteményt csatol a beszélgetésekhez, természetesen nem alfabetikus sorrendben, hanem tematikus csoportosításban, ahogy az a tankönyvírásban akkor divatozott.¹⁵ A szójegyzéken kívül közmondásokat, levélmintákat, keresztnév-listát és földrajzi névjegyzéket is tartalmaz a kötet. A 179. lapon tízoldalas nyelvtani összefoglaló következik. Ennek (akár csak megannyi korabeli francia grammatikának) az a jellemzője, hogy a latin nyelvtan kategóriáit rá próbálja erőszakolni a franciára. Így öt declinációt különböztet meg, természetesen nem a végződés, hanem a névelők szerint. Mai terminusokkal élve: határozott névelős, anyagnévelős, anyagnévelő + melléknéves, határozatlan névelős és névelő nélküli declinációról beszél (ez utóbbi a személyneveké).

Az egyes declinációkon belül a latin ragozásnak megfelelő esetek vannak, pl. az I. declinatio egyes számában:

»Nominativus	le Pere	Ez az Atya
Genitivus	du Pere	ezé az Atyáé
Dativus	au Pere	ennek az Atyának
Accusativus	le Pere	ezt az Atyát
Vocativus	ô Pere	oh Atya
Ablativus	du Pere	ettől az Atyától» (187.)

Az alapfogalmak bemutatásában tehát nem szakad el az évszázados hagyományoktól. És valahol itt kell keresnünk a magyarázatot arra, miért nem tudott alapvető változást hozni a század latinosan grammatizáló franciaoktatásába ez az egyébként sok jó ötletet sugalmazó könyv. Hiába hirdeti a gyakorlás fölényét a mechanikus bevésési módszerek fölött, hiába ad számos megfontolandó tanácsot a nyelvtanulási kedv fölkeltésére és a gátlások leküzdésére, ha csupán az erősen haladó fokozat számára készült, s az odáig vezető utat nem dolgozza ki.

Más oldalról vizsgálva a dolgot, a *Dialogues Royaux* már csak azért sem forradalmasíthatta a hazai franciaoktatást, mert nem az iskolák számára készült: az egyéni nyelvtanulás szintjén maradt. Így hát másokra várt az a feladat, hogy

¹⁵ Pl. az 1694-es lőcsei, ill. az 1741-es debreceni latin—magyar abécéskönyvekben. Ld. *Mészáros István: Népoktatásunk 1553—1777 között.* Bp. 1972. 198—199.

a soproni jezsuita konviktus és a pozsonyi evangélikus gimnázium kezdeményezését továbbvigyék, s a francia nyelvet egyre több tanintézetben vezessék be fakultatív, vagy egyenesen kötelező tárgyként. Erre éppen LISZKAI könyvének az időszakában, vagyis a század közepe táján került sor.

*Az iskolai franciaoktatás kibővülése az ötvenes évektől
a tanügyi reform megindulásáig*

1. Bécs szerepe

Mint már említettük, Belgiumnak az ausztriai ház fennhatósága alá helyezése, illetve Mária Terézia házassága növelte a francia nyelv fontosságát a császárvárosban. 1752-től húsz éven át francia nyelvű színház működött Bécsben, ezzel összefüggésben pedig megsokasodott az eredetiben kiadott Corneille-, Molière-, Destouches-, Racine- és Voltaire-művek száma. Egyedül 1752-ben 3 Corneille-, 7 Molière-, 4 Racine- és 5 Voltaire-drámát nyomtattak ki.¹⁶

Ennyi egymást erősítő hatás nem kerülhette el az iskolát sem. Az 1746 őszén Bécsben megnyíló Collegium Theresianumban rendszeresen oktatták a franciát a 24 növendéknek, akik közül kettő francia volt.¹⁷ 1752-ben hozták létre a bécsújhelyi katonai Teréz-Akadémiát, amely a matematikai és a hadi tudományok mellett a francia, az olasz és a cseh nyelvre is megtanította a 14 évesnél idősebb fiúkat. Egyidejűleg Bécsben előkészítő iskola nyílt, ahol a latin és a francia is szerepelt a tantárgyak között.¹⁸ E két testvérintézmény egyik tankönyvét, Jacquet de MALZET *Éléments* [sic!] *géographiques* c. művét később, 1769-ben Nagyszombatban is kiadták a jezsuiták, a hazai iskolák számára.

2. A francia nyelv a leánynevelésben. A pozsonyi »Notre Dame« kongregáció

A Habsburg-kormányzat katonai centralizációs politikájának az ismeretében nem látszik véletlennek, hogy a tiszti utánpótlást szolgáló intézményeket elsősorban az örökös tartományokban állították fel. Így az az érdekes helyzet alakult ki, hogy bár a leányok nevelése általában elmaradt a fiúké mögött, történelmünk adott pillanatában a nyelvoktatás szempontjából egy hazai leányiskola került az élvonalba: a Miasszonyunkról elnevezett apácák pozsonyi leánynevelő intézete. Ebben a francia nem csupán egyike a számos tantárgynak, hanem az oktatás nyelve is. Minthogy az első fennmaradt tankönyvünk 1753-ból való, az alapítás éve hozzávetőlegesen az ötvenes évek elejére tehető.

Az iskola tantervére és szellemére a fennmaradt tankönyvekből s egyéb kiadványokból következtethetünk. A francián kívül az olaszt is oktatták, amire az intézet nyelvmesterének, ZENERÉnek franciául írt olasz nyelvkönyve utal (1767). Az utóbbi nyelvre nyilván csak a franciának meglehetősen ismerete után kerülhetett sor. A hittant egy *Petit Catéchisme* [= kis katekizmus] című tankönyvből kellett betéve megtanulniuk; ennek egy „újabb, javított” kiadása maradt fenn, amelyet a nagyszombati jezsuita nyomda készített, a címlap szerint kifejezetten a Notre Dame-kongregáció számára. Egyidőben egy *Exercice*

¹⁶ Ld. Oravetz Vera idézett tanulmányát.

¹⁷ Baranyai i. m. 23.

¹⁸ Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 339.

Journalier du Chrétien [= a keresztény ember mindennapi gyakorlata] című, közel 500 lapos imakönyv is megjelent, hasonló körülmények között. Az Ó- és Újszövetség történetét BRIANVILLE *Histoire sacrée* c. munkájából tanulták, amelynek ugyancsak Nagyszombatban készítették a kiadását (1763), a címlap szerint egy Antwerpenben nyomott példány alapján. Íme egy konkrét hazai bizonyíték a belga tartományok szerepére a francia nyelvű műveltség birodalomszerte való elterjesztésében!

Az idegen nyelveken és a vallásoktatáson kívül a pozsonyi zárdában jelentős volt a földrajz tanítása. Legelső tankönyvük éppen egy Pozsonyban 1753-ban kiadott geográfia (*Abrégé de la Géographie*). A névtelen munkának, ha nem eredeti, akkor is a Habsburg-birodalomban kellett készülnie: határtalan lelkesedéssel ír Mária Teréziáról (52.), sajnálkozik Szilézia elvesztésén (79.), Burgundiát és Elzászt a császárság kereteiben tárgyalja (47., 66.), Franciaország kormányformáját despotikusnak minősíti (33.), a Balti- és az Északi-tengert Német-tengernek (mer d'Allemagne) kereszteli el (8.). Magyarország földrajzából főleg a nyugati és az északi, vagyis a Pozsonyhoz közelebb eső területeket mutatja be (80. skk.). A feldolgozás kérdés-felelet formájában, katekizmuszerűen történik: a növendékeknek ugyancsak sokat kellett szó szerint bevésniük! Hasonlóképpen fejből való megtanulásra készült a kötet második részét alkotó „memória-gyakorlat”: egy 56 lapnyi verszet a világtörténelem kronológiájáról, amely a cím szerint azért íródott rigmusokban, »hogy könnyen lehessen megtanulni és fejben tartani«.

A jelek szerint a feltétlenül Habsburg-hű katolikus leánynevelő intézet módszertanának alfája és omegája tehát a magoltatás volt — ami ellen pedig LISZKAI Miklós oly hevesen kikelt (a sors iróniája folytán éppen Pozsonyban kiadott) tankönyvében. De nemcsak ő. Az evangélikus HELLENBACH Károlyné Lipcsében 1763-ban kiadott kis könyve, amely egyetlen leányához írt hű intelmeit tartalmazza, keserűen szól azokról, akik szerint a leánygyermekeknek csupán, akár egy papagájnak, értelem nélkül kell beszélniük.¹⁹

Ennyi „memória-gyakorlat” után nyilván gyermekjáték lehetett egy-egy színdarab betanulása. Nos, Magyarországon az általunk ismert első francia nyelvű iskolai színielőadás éppen a Notre Dame-kongregációhoz fűződik: 1756-ban a leánynövendékek előadtak egy darabot, amelynek a francia címe nem maradt fenn; a kinyomatott német színlap szerint *Der Kerker-Meister* [= a porkoláb].²⁰ Tekintve, hogy további drámák előadásáról is vannak adataink,²¹ az 1756-os vállalkozást nem kell elszigetelt kísérletnek tartanunk. Mivel a színjátás szituációt teremt, a szöveget a cselekvéssel kapcsolatos funkciójában eleveníti meg, és alkalomadtán érzelmi beleélést is biztosít a növendékek számára, pedagógiai jelentősége messze fölülmúlja a tankönyvek memorizálását. A francia nyelvű iskolai színjátás meghonosításával a Notre Dame-intézet olyan példát mutatott, amelyet később másutt is követtek, így Nagyszombatban és Sopronban, GEIGER Mátyás tanárkodása idején.

Kiegészítésképpen jegyezzük meg, hogy a teljesen francia nyelvű Miasszonyunk-kongregáción kívül más leányiskolák is foglalkoztak ez idő tájt franciata-nítással, így az Orsolya-apácák, akik Nagyszombatban és Pozsonyban is nyitottak intézetet, valamint az angolkisasszonyok, akiknek budai zárdáját Mária

¹⁹ [Hellenbeck Károlyné:] *Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter*. Leipzig 1763. 9.

²⁰ *Vértes*, Madeleine: *Les représentations théâtrales en langue française sur la Scène Hongroise*. Kolozsvár 1943. 21.

²¹ Uo. 21., 22.

Terézia alapította 1769-ben.²² Jelenlegi ismereteink szerint tehát ez utóbb említett iskolában tanították először nyilvánosan a francia nyelvet mai fővárosunk területén.

3. Grammatizáló módszerek: Thomas János és Johann Friederich Wagener

Annak ellenére, hogy az 1760-tól 1770-ig terjedő időszakban egyre több helyről mutatható ki a francia nyelvoktatás, a kezdeményező szerepet játszó Sopron és Pozsony továbbra sem veszíti el jelentőségét. Ami a metodikai eljárásokat illeti, a LISZKAI Miklós által képviselt újszerű felfogás elszigetelt marad: továbbra is a hagyományos grammatizáló módszert alakalmazzák. Előre megadott nyelvtani szabályok emlékeztetőből való felmondását kívánják meg a tanulóktól, a gyakorlati alkalmazás csak ezután következhet. THOMAS János például Sopronban 1763-ban megjelent *Nouvelle GRAMMAIRE Française et Hongroise Nommée LE SINCERE MAÎTRE de LANGUE [. . .] az az új Francia és Magyar Grammatica, a' mely IGAZ NYELV MESTERNEK nevezetik* c. munkájában szenvedélyesen kikel »a' rágalmazók« ellen, »a' kik csak örökké azt koholják, hogy a' minden napi tsupán hallás által való gyakorlás jobb volna, mint sem a' regulák szerént való tanulás«. (126.)

A címlapon magát Jean THOMAS-nak nevező szerző evangélikus polgárcsalád fia: apja esztergályosként kapott polgárjogot annak idején.²³ A mű ajánlása szerint ő maga »Gallicae Lingvae Cultor et Magister« [= a francia nyelv művelője és mestere] Sopronban. Egy 1782-ből származó feljegyzés, amely hosszú időre visszamenőleg felsorolja a város evangélikus gimnáziumának számos (de korántsem biztos, hogy valamennyi) tanárát, az ő nevét nem tartalmazza,²⁴ így nem mutatható ki, hogy THOMAS ebben az intézetben működött volna. Nyelvkönyvét különben sem iskolai használatra szánta, hanem (a bevezetés szerint) egyéni — sőt: tanár nélkül, kizárólag könyvből történő — tanulásra. A francia nyelv elsajátításának erre a formájára szerinte kizárólag a magyarok képesek, mert »egy Nyelv se találtatik egész Európában, a' mellynek az ő Pronunciatiója [. . .] a' Francia Nyelvel úgy meg egyezne«. A megállapítás, mint tudjuk, a 36 évvel korábban ugyancsak Sopronban kiadott *Pronunciatio Linguae Gallicae*-ben bukkant föl először, amelyet THOMAS nyilván ismert és forgatott.

A *Sincère Maître* az egyetlen olyan teljes grammatikánk a XVIII. századból, amely a francia nyelvtan szabályait magyarul ismerteti. A tanított idegen nyelv törvényeinek anyanyelven történő kifejtése a pietista iskolákra volt jellemző;²⁵ nem lehetetlen, hogy THOMAS esetében is ilyen hatásról van szó.

A könyv számos fonetikai átrása — a *Pronunciatio* . . .-hoz hasonlóan — a hanyagabb köznyelvi beszédszintet tükrözi, pl.: *notre père* — *not per* (I. 12.) vagy: *quelque* — *kek* (I. 15.); ugyan-csak köznyelvi az *il a ú déjúné* „surcomposé” alak (II. 171.). A nyelvtan tárgyalásában — amelyet a tanulóknak szerinte szóról szóra be kell vágnia — a szerző a latin grammatika rendszerét próbálja a franciára húzni. A főnév „eseteit” vagy az igeidőket is először latinul nevezi meg. Dicséretes törekvése viszont az, hogy kísérletet tesz a magyar terminológia kialakítására. A *passé composé*t jelentő *praeteritum perfectum compositum* pl. nála *össze foglalt Egészen El-múltt idő* (I. 23—29.). Az ékezetek fajtái: *éles, nehéz és környülvett accentus* (I. 18—22.). Értékes a műnek az a része (II. 210—213.), ahol »Némely Francia szokások«-ra hívja föl a figyelmet, »a' mellyekben a' Magyar könnyen hibázhatik«. A modern kontrasztív nyelvészet által negatív

²² *Baranyai* i. m. 90., 91.

²³ A bejegyzés Sopron város VII. polgárkönyvének 9. oldalán olvasható, 1682. november-9-ről. (*Tompas Ernő* szíves közlése.)

²⁴ *Docentes in schola et Gymnasio*. EOL AGE I. b 3; 22/h.

²⁵ *Payr* Sándor: a pietismus paedagógikája. Pozsony 1908. 87.

transzfer jelenségnek nevezett hibákat gyűjti esokorba, láthatólag sok tanári tapasztalat nyomán. Ilyenek pl.: *je suis dix ans, apportez-moi votre frère, il se contente avec son valet, il boit d'un verre* stb. — mintha csak a mai tanítványaink hungarizmusait hallanánk! A nyelvtan tárgyalását a legfontosabb felkiáltásokkal zárja. Az első: »Fi, le morveux! pfuj, te taknyos!« az utolsó: »Vive mes protecteurs! éljenek az én Patronussaim!« (II. 222.—223.)

Az így megtisztelt patrónusok a munka latin ajánlása szerint ESZTERHÁZY Ferenc és FEKETE György grófok, továbbá Mária Terézia királynő, aki egy olyan privilégiumot biztosított THOMAS számára, amely ma már magától értetődő szerzői jognak számít: tíz évig tilos bárki másnak a nyelvkönyvet kinyomtatni és terjeszteni, mint magának THOMAS-nak. A fennmaradt bibliográfiai adatok szerint a nyelvmester sohasem élt az újranyomtatás jogával, de ugyanabban az évben kiadott egy 58 oldalas kis művet, *Mindenféle FRANCZIA és DEÁK TITULUSOK* címmel. Ez kifejezetten a francia nyelvű levelezést óhajtja segíteni: levélmintákat közöl, felsorolja a különféle rendű és rangú személyek megszólításának a módját a levél fejrészében, illetve a címzésben. Jelentőségét abban látjuk, hogy Magyarországon ez az első olyan franciákönyv, amelyik nem általános nyelvtanulási célokat szolgál, hanem az élet egy bizonyos területén jelentkező igényeket igyekszik kielégíteni, s így előfutára s későbbi levelezési és egyéb speciális tankönyveinknek. Hogy valóban szükség volt rá, azt a soproni Berzsenyi Gimnázium Bb 229. sz. példánya igazolja, amelyben az utolsó üres oldalakon közel két tucatnyi, minden bizonytalanságot elűző személy francia titulusait sorolja fel egy ismeretlen kéztől származó bejegyzés.

Más közönségnek: a német anyanyelvű tanulóknak szól Johann Friederich WAGENER Pozsonyban 1769-ben kiadott nyelvkönyve, amely már egyáltalán nem épít a latin nyelvtudásra: *Deutscher Hauptschlüssel zur französischen Sprache* [= német fő-kulcs a francia nyelvhez]. A szerző a könyvet Albert szász hercegnek ajánlja, aki a királynő vejeként 1765-ben Magyarország helytartója lett, s 1766 óta fényes udvartartást vezetett Pozsonyban.²⁶ Az ajánlás szerint azért fontos a franciával foglalkozni, mert annak az ismerete »már általánossá vált, és szinte egyik legfontosabb részét képezi a jó nevelésnek«, segítségével a tudományok forrásához jutunk el (2—3.).

A katekizmusok kérdés-felelet formájában megírt nyelvkönyv morfológiai része lényegében nem különbözik a ragozási táblázatokat memorizáltató korabeli nyelvtanoktól, annál dicséretesebbek viszont a mondatban tárgyalásakor alkalmazott ötletei. A kérdésekkel történő mondatelemzésre például külön fejezetben tanítja meg a diákok, igen módszeresen (49—50.). A szórend tárgyalása a legsikerültebb. Ezt igyekszik összekötni a szavak jelentésváltozásaival, többek között a jelző és a jelzett szó sorrendjének kapcsán (263. skk.). A francia és a német mondatok egybevetése különösen szemléletes. Ezt azzal éri el, hogy eleve megszámolja a mondat részeit, s az így adott számok mindvégig ugyanazt a fogalmat jelölik²⁷:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
kezdő v. kötőszó	alany	ne	személyes névmás	y	ige	határozószó	pas	participe passé	infinitif	tárgy	előjáró szó

(273—274)

²⁶ *Markusovszky* i. m. 267.

²⁷ A mondatrészek számozással való jelölése korábban is előfordul; Johann Rädlein: *Vollkommener französischer Sprachmeister* (Leipzig 1729.) c. munkája pl. egy levél teljes szövegét így írja le (497—502.).

Most már könnyű kiemelni az eltéréseket:

1 2 3 6 8 1 2 3 8 6

Puisque Jean ne veut pas = Weil Johann nicht will

A nyelvhelyességi kérdésekben igyekeznek a legműveltebb beszédshoz alkalmazkodni. A *je suis étonné de cela* helyett például (a Francia Akadémiára hivatkozva) inkább a *je'en suis surpris* kifejezést ajánlja (41.). »Kellemetlen és visszataszító hibának minősíti a *fille, oreille, paillé* szavakban az *ll*-nek *j*-vel — és nem *lj*-vel — való ejtését, bár ez az (akkor még helytelenített) alak mind Párizsban, mind számos tartományban meggyökeresedett (619.).

Mindent egybevetve: Wagener művét a szerző nyelvi igényessége, valamint néhány részlet egyes kidolgozása némileg a korabeli tankönyvek átlaga fölé emeli. Egy emberöltőn át sok helyen forgathatták haszonnal. A Széchényi Könyvtárban jelenleg őrzött kötet pl. 1804-ben került a váci piaristák tulajdonába.

4. Irodalom és nyelvoktatás. Geiger Mátyás működése

WAGENER grammatikájának az Ajánlása szerint a francia nyelv ismerete azért is fontos, mert elvezet a tudományok forrásához. Ez a megállapítás egy új korszak beköszöntét ígéri: a hatvanas, de különösen a hetvenes évek során a francia nyelvtudás egyre inkább egy civilizáció megismerésének az eszközüvé válik. S mivel ebben a civilizációban mind erősebb mértékben uralkodnak a felvilágosodás gondolatai, a franciatanulásnak a jezsuiták és az apácarendek által szorgalmazott elterjedése végül objektíve ugyanúgy az abszolutizmussal ellentétes eszmék térhódítását fogja eredményezni, mint már korábban az erdélyi mágnás családok, illetve a Nyugatot járt protestáns lelkészek körében.

A vázolt fejlődés természetesen igen lassú. Az 1760-as évek derekán csupán arról van szó, hogy a nyelvileg helyes kifejezőmód elsajátításán túl fölmerül a francia nyelvű irodalom tanulmányozásának az igénye. KÁTSOR Keresztély, a Párizst megjárt privigei piarista tanár 1764-ben tartott előadásában sürgette a francia dráma klasszikusainak, főleg Racine-nak az olvasását.²⁸

Ugyancsak a hatvanas évek derekára esik GEIGER Mátyás jelentkezése francia nyelvű iskoladrámáival. Az 1720-ban Kolozsvárott született jezsuita matematika- és nyelvtanár egy ideig a bécsi Theresianumban tanított, francia anyanyelvű rendtársakkal együtt.²⁹ A nagyszombati királyi konviktusnak a fennmaradt okiratok szerint 1762 óta volt a kormányzója.³⁰ Egészen addig Magyarországon csak a pozsonyi Notre Dame-apácák adtak elő francia iskoladrámákat, de náluk teljes egészében ez volt az oktatás nyelve is. GEIGER Mátyás tehát nagy fába vágta a fejszéjét, amikor elhatározta, hogy tanítványjaival, akik a franciát csak rendkívüli tárgyként tanulták, hasonló teljesítményre vállalkozik. Az alkalmat a későbbi II. Józsefnek a házassága szolgáltatta, 1765. február 5-én. A *FÊTES célébrées à Tyrnau* [= nagyszombati ünnepek] címen ki is nyomtatott szöveg két allegorikus, az ifjú párt dicsőítő drámát tartalmaz. Cselekményüknél jóval érdekesebb a szereplők névsora, amelyből fogalmat alkothatunk arról, kik tanultak nálunk franciául az adott időpontban.

²⁸ Nagy Péter: A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon. Bp. 1943. 9.

²⁹ Gulyás Pál: Les drames scolaires d'un jésuite hongrois. Klny. a Revue d'Histoire Littéraire de la France 17. évf.-ből, 366.

³⁰ És nem 1764-től, ahogy Baranyai Zoltán véli, i. m. 71. Vö.: Horváth Zoltán: A nagyszombati kath. érseki főgimnázium története. Nagyszombat 1895. 108.

Kilenc gróf (PÁLFFY, BATHYÁNY, HALLER, NÁDASDY, két ESTERHÁZY és három SERÉNY) mellett két báró (BARKÓCZY és ORCZY) szerepel a listán négy további név (BEÖTHY, SAUSKA, VOGL és ÜRMÉNYI) előtt. Ha mindehhez hozzávesszük a pásztorjátékban epizód szerepeket játszó kisebb fiúkat, kiderül, hogy az agilis GEIGER szinte valamennyi tanítványát mozgósította az előadásra. Az 1766/67-ből való adatok szerint ugyanis ekkor (tehát a bemutató után másfél—két évvel) a királyi konviktusban és az Adalbertinumban az 58 németessel szemben összesen huszonketten tanultak franciául.³¹ Feltehetőleg nemcsak GEIGER vitatható értékű írásműveiről hallottak, hiszen az allegorikus játék egyik, franciát játszó szereplője büszkén hivatkozik a nagy Corneille költői érdemeire (29.).

1768-ban GEIGER a soproni jezsuita iskolához került. Már a következő évben jelentős sikert aratott: maga a királynő dicsérte meg egyik diákjának szép franciaságát, s a bécsi udvaroncok csodálkoztak, hogy lehet Magyarországon ilyen tökéletesen elsajátítani ezt a nyelvet.³² A követelményekhez tartozott pl., hogy az étkezések közben a tanulók kizárólag franciául vagy olaszul társaloghattak.³³ 1772-ben és 1773-ban itt is rendeztek francia színelőadásokat: GEIGERnek *Esope au Collège* [= Aiszóposz a kollégiumban] és *Sosipatre ou le triomphe de l'amour filial* [= Sosipatre vagy a gyermeki szeretet diadala] c. munkáit mutatták be.

Neveléstörténeti szempontból főleg az első darab érdekes, mivel témája az, hogy az áruhába öltöztetett Aiszóposzra rábizzák a kollégium vezetését, s ő új pedagógiai elvek szerint akarja formálni a diákok személyiségét. Az egyéni bánásmód kialakítása előtt meg akarja ismerni jellemüket, ezért velük választatja ki a nekik szánt ajándékokat. Éles vitát folytat egy Cariton nevű fiú magántanítójával, akit a közösségi nevelés előnyeiről szeretne meggyőzni. A továbbiakban a testi fenyegetés ellen is föllép: inkább a jó példával akar hatni (79—81.).

A *Sosipatre* bonyolult történetéből csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a mű több Racine- és Corneille-reminiscenciát tartalmaz. Egy robogó kocsiról való leírása (6.) pl. erősen emlékeztet Thérémene elbeszélésére Racine *Phaedrájából* (V. 6.). Sosipatre egy gyilkost kutat, aki azonban épp az ő apjéért áll bosszút, ezért hát Sosipatre keresi ugyan, de fél, hogy megtalálja (»Je le plains, je le cherche, & crains de le trouver« — 14.), akarcsak Corneille *Cidjének* hősnője, aki rettegve gondol arra a pillanatra, amikor bosszút áll apja gyilkosán, hiszen szereti a fiút (III. 3.). E példák arra utalnak, hogy lassan bár, de megindul a francia irodalmi műveltség beszivárgása a magyarországi iskolákba.

5. Egy pillantás Erdélyre³⁴

Dolgozatunk elején utaltunk arra, hogy az erdélyi főnemesi családokban már a XVII. századtól erős franciás műveltség alakult ki. Ez főleg a Bethlenekre, a Hallerekre és a Telekiekre vonatkozik. A hagyomány a XVIII. században is folytatódik. HALLER László 1738-ban Bécsben keres franciatanárt,³⁵ TELEKI László pedig — akivel nagyenyedi kollégista korában, még 1720-ban, franciául akart levelezni apja — a negyvenes évek végén DOMOKOS Márton debreceni főbírótól kér tanácsot a nyelvtanulás módozatait illetően. DOMOKOS válasza igen érdekes abból a szempontból, hogy milyen segédeszközöket és milyen technikát ajánl

³¹ Fináczy i. m. I. 344.

³² Schwartz i. m. 82.

³³ Uo. 82—83.

³⁴ Az Erdéllyel kapcsolatos fejezetnek a megírásához felbecsülhetetlen segítséget kaptam F. Csanak Dórától, aki a Domokos Mártonra és az Hauchard Izsákra vonatkozó dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátotta. Szívességét ezuton is köszönöm.

³⁵ Vö. : 13. jegyzet.

TELEKINEK. A grammatikán kívül François POMEY: *Dictionnaire royal des langues françoise et latine* [...] (Lyon 1664, valamint további kiadások) c. munkáját javasolja, olvasmányként meg FÉNELON *Télémaque*-ját. Ezután így folytatja: »[...] én csak arra kérem Nagyságodat, a Regulák tanulásában időt ne töltsön, egyebet az articulusoknál, a pronomeneknél és kivált az auxiliare verbumoknál ne memorizállyon, hanem az olvasás után [...] az expositiora, versiora és beszélgetésre siessen.«³⁶ DOMOKOS Márton tehát a LISZKAI Miklós által is képviselt gyakorlatiasabb módszer híve, a *Télémaque* ajánlásával pedig a francia irodalomra nyit ablakot.

Az így felébredő irodalmi érdeklődés egy-két évtized múlva szinte magától értetődik Erdélyben. TELEKI Ádám, a *Cid*, első fordítója, 1786-ban *Emlékeztető oszlop* című költeményében megsiratva elvesztett hitvesét, visszaemlékezik annak neveltetésére a 60-as években. WESSELÉNYI Mária nem elégedett meg a pusztá nyelvtudással, igyekezett a német és a francia írókat is megismerni, hiszen:

»Azért, hogy valaki e' nyelveket tudja,
 Hogy mindeneket tud azt ő tsak hazudja.
 A' Tudományoknak igaz tsatornája
 A' nyelv és azokra vivő lajtorjája.
 De a' különböző nyelvek ajándéka
 Nem valóság, hanem annak tsak árnyéka.«

(B₂ r)

Az eddigiek után nem meglepő, hogy éppen a Telekiek által patronált marosvásárhelyi kollégium az első erdélyi tanintézet, amelyben bevezették a francia nyelv fakultatív oktatását. A nyelvmester, MEYER János, 1764. november elsején kezdte meg munkáját. Heti 8 órában németet, 4 órában (szerdán és szombaton 2-től 4-ig) franciát tanított.³⁷ Többéves kihagyásokkal — amikor nem mindig sikerült őt helyettesíteni — egészen 1774 őszéig működött. A rákövetkező év júniusában vette át a posztját a hugenotta származású HAUCHARD Izsák, akit TELEKI József 1760 körül a göttingai egyetemen ismert meg s hívtott később Erdélybe. HAUCHARD-nak állítólag kevés tekintélye volt, mert hibás latinsággal magyarázta a nyelveket.³⁸

A legtöbb nehézséget azonban anyagi gondjai jelentették: egy súlyos 300 forintos adósság, amelynek a törlesztését Vásárhelyre érkezve kellett megkezdenie. TELEKI Józsefnek egy közös ismerősükhöz 1777 elején írt francia nyelvű levele — az adósság ügyének részletezésétől eltekintve is — ritka dokumentum arra nézve, milyen körülményeket biztosítottak egy XVIII. századi főiskolai nyelvtanárnak, a mai lektorok előfutárának: »Tisztsége [...] évi 240 német forint fix fizetést jelent számára. Ezenkívül a rendelkezésére áll egy rossz állapotban levő ház, amelynek azonban van három lakható szobája és egy szép kertje, amely körülbelül 30 forintot jövedelmez. Egy kevés pénz a magántanítványaitól is kap. Így hát mindenképpen ki tudna jönni.« A baj csak az, hogy HAUCHARD kötelezvényt írt alá: fizetésének a felét az adósság törlesztésére fordítja. »[...] Mindeddig megtartotta a szavát. De az a kevéske, ami e pontosság következtében megmarad neki, alig elegendő arra, hogy eltengődjönn. Ráadásul szeptember óta súlyos beteg, emiatt megcsappant a jövedelme, s a gyógykezelésre is pénz kell. Az asszony a harmadik gyereket várja. »Egy halálosan beteg ember, egy mindenórás feleség, két kicsi gyermek, a harmadik

³⁶ Domokos Márton Teleki Lászlónak, 1748. jan. 22. OL P 654. 6. d. 29. tétel.

³⁷ Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely 1896. 267.

³⁸ Uo. 504—505.

útban, cseléd nélkül, semmi vagy nagyon csekély jövedelemmel és több adóssággal, mint amennyit fizetni képesek. Lehetséges-e ennél lehangolóbb és szomorúbb látványt elképzelni?»³⁹ A sötét helyzetképet talán enyhíti, hogy HAUCHARD túlélte a válságos esztendőket: 50 éves korában, 1792-ben bekövetkezett haláláig a kollégium tanára maradt.

Franciaoktatás a felvilágosodás korának első évtizedeiben

1. Két kor határán

A hetvenes évek minden szempontból ugrásszerű változást hoztak a francia kultúra magyarországi terjedésében. Ekkor lépett nyilvánosság elé BESSENYEI, BÁRÓCZI és a többi bécsi testőr-író, akiknek ugyan szolgálati kötelességük volt a francia nyelv tanulása, de ezt olyan lelkesedéssel végezték, hogy tevékenységük középpontjába került a francia felvilágosodás eszméinek tovább sugárzása. Ebben az időszakban, 1773-ban oszlatták fel a jezsuita rendet, s minthogy az iskolák tekintélyes hányada ily módon gazdát cserélt, a megváltozott helyzet, valamint a felvilágosult abszolútizmus új igényei megkövetelték az iskolarendszer alapos átszervezését. Az idők szele a felsőoktatást sem kerülhette el: így tűzték napirendre többek között a modern idegen nyelvek tanítását a nagyszombati egyetemen.

2. Az egyetemi franciaoktatás megindulása

Még az előző évtized végéfé, 1769. december 14-én kelt az a királyi rendelet, amely megszabta, hogy az egyes karok milyen tárgyak tanáraiból álljanak. A filozófiai fakultás részletezése a következő szavakkal zárul: »[...] praeterea uno Magistro linguae Germanicae, uno linguae Gallicae, uno porro saltus, ac denique uno artis disgladiatoriae Magistris consistat«. [= azonkívül a német nyelv-mesteréből, a francia nyelvéből, továbbá a tánc, és végül a vívás egy-egy mesteréből álljon.]⁴⁰ A következő év október 29-én bocsátotta ki a helytartótanács azt a rendelkezést, amelyik már a fizetés nagyságáról is intézkedett: a német és a francia nyelvmester évi 200, a tánc és a vívás mestere évi 100 forintot kaphatott, a professzorok 1200, illetve 800 forintjával szemben.⁴¹ A rendeletek idézett pontjait azonban szem melláthatólag nem hajtották maradéktalanul végre, mert a helytartótanács által 1744. október 24-én kibocsátott újabb okmány ismét sürgeti az élő nyelvek oktatását. Egyúttal — négy a évvel korábbi álláspontját módosítva — azt is kiköti, hogy a nyelvmestereket fizetés nélkül kell alkalmazni, vagyis a hallgatók közvetlenül nekik adják át az órák díját.⁴² Az egyetemre kiküldött királyi biztosok 1775. április 10-én a helyszínen intézkedtek, hogy állítsák föl a rendeletekben előírt új tanszékeket, továbbá hogy alkalmazzanak mestereket a német és a francia nyelv, valamint a tánc és a vívás oktatására.⁴³ A következő évben a debreceni kollégium is elhatározta a német és francia nyelv tanár szerződtetését.⁴⁴

³⁹ Teleki József Socin orvosnak, 1777. febr. 19-én. MTA Kézirattár, RUI 2017. 68—70.

⁴⁰ Kovachich, Martin Georg: Merkur von Ungarn, II. évf. (1787), 48—49.

⁴¹ Uo. II. 59—60.

⁴² Uo. II. 753.

⁴³ Pauler Tivadar: A budapesti Magyar Kir. Tudomány-Egyetem története. Első kötet. Bp. 1880. 75.

⁴⁴ Lakatos i. m. 26.

Nem áll a rendelkezésünkre semmiféle olyan adat, amelyből kiderülne, ki tanította a franciát az egyetemen 1775 után (feltéve, hogy foganatja lett a királyi biztosok intézkedésének). KOVACHICH »Merkur von Ungarn«-ja, amely hosszan felsorolja az egyes karok oktatóit, erre vonatkozólag nem tartalmaz utalást. Az időközben Budára helyezett egyetem nyomdájában ugyan 1778-ban megjelent az *ELEMENTA LINGUAE GALLICAE* [= a francia nyelv elemei] című tankönyv, amelynek szerzője a címlap szerint Franciscus VOISARD »ejusdem Linguae Professor« [= ugyanazon nyelv tanára], ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy írója az egyetemen tanított volna, sőt: ez utóbbi esetben nem a *professor*, hanem a *magister* címet kellett volna használnia. VOISARD neve sem KOVACHICHnál, sem az ELTE kéziratárának a katalógusában nem szerepel.

Az *ELEMENTA*... ettől eltekintve Budán készült: példamondataiban ott a budai borbély (113.) és a befagyott Duna (210.). A grammatikai szabályokban továbbra is érződik a latin nyelvtanok hatása: még mindig öt „eset”-ről beszél (16.), a főnevek nemét pedig mindenáron a végződésükkel próbálja összhangba hozni, ami sokszor jogos ugyan, de ha minden szóra ki akarjuk terjeszteni, akkor a sok kivétel miatt áttekinthetetlené válik (18–21.). A tematikus csoportosítású francia-német-latin-magyar-olasz szójegyzék tanúsága szerint VOISARD abbé nem a finomkodó társasági nyelvet óhajtotta megtanítani: a *vomissement* (hányás), a *colique* (kólika és a *gale* (rüh) szavak is előfordulnak benne (191.), az utolsó főrészt alkotó dialógusokban pedig a *Comment appelez-vous ça?* (188.) és a *Que signifie ça?* (190.) típusába tartozó, hanyagabb szerkesztésű mondatok.

Ákármin alakult is a francia nyelv egyetemi oktatása, a nyolcvanas évek során mindenképpen meg kellett szűnnie, mivel II. József 1784. március 24-én kiadott rendelete a német nyelv és irodalom tanszékének felállításával egyidejűleg megtiltotta a többi modern nyelv tanítását a karokon.⁴⁵ A helyzet csak II. József halála után változott meg, amikor — 1791-ben — az egyetemi magisztrátus kérésére a helytartótanács engedélyezte Louis BOUCHARD-nak, hogy egy kijelölt tanteremben, önként jelentkező hallgatók számára, fejenként havi 1 forint 30 krajcár tandíjért órákat adhasson.⁴⁶ Összehasonlításképp jegyezzük meg, hogy a német nyelv kinevezett professzora ugyanekkor évi 600 forint állandó illetményben részesült.⁴⁷ Úgy látszik, ezek után nyílt kapukat döngtetett Pest, Zala, és Csongrád megyének a helytartótanácsához intézett fölterjesztése 1792-ből, amelyben kérték, hogy az egyetemen a német mellett oktassák a francia, az olasz és az angol nyelvet is. BOUCHARD, majd uróda, Joseph LEPAGE (1793) ugyan még fix fizetés nélküli tanár, az 1803-tól működő François ROUSSELT azonban 1807-ben évi 300 forinttal (ami az adjunktusok illetményének felelt meg) véglegesítették.⁴⁸ Ettől az időponttól kezdve biztosítja intézményesen a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem a hallgatók francia nyelvi képzését.

3. A francia nyelv az általános műveltség része lesz

Az 1770-es években, mint láttuk, már sok helyen tanulhattak franciául a magyarországi diákok: a soproni volt jezsuita konviktusban, a pozsonyi evangélikus gimnáziumban, a Notre Dame-apácáknál, a pozsonyi és a nagyszombati

⁴⁵ Pauler i. m. 234.

⁴⁶ Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története 1635–1935. Bp. 1935. 311.

⁴⁷ Pauler i. m. 405. (Tegyük hozzá, hogy az 1780-as években leszállították az egyetemi oktatók fizetését.)

⁴⁸ Szentpétery i. m. 312–313., ill. 341.

Orsolyáknál, a nagyszombati királyi konviktusban és az Adalbertinumban — amelyeket 1778/79-ben egyesítettek — , a váci Teréz-akadémián, a budai angolkisasszonyoknál, a marosvásárhelyi és a debreceni kollégiumban, valamint (ha végrehajtották a vonatkozó rendeleteket) a nagyszombati — később budai — egyetemen. Egészítsük ki a sort (a szakirodalomban ilyen összefüggésben eddig nem említett) Kalocsával, ahonnan az érsekség 1774. március 7-én »repraesentat [= jelenti] pro Alumnis Convictus Nobilium linguae gallicae et germanicae tradi, eandemque Nobilem Juventutem in saltu et exercitio militari, Architectura civili, et musica instrui« [= hogy a nemesi konviktus növendékeinek a francia és a német nyelvet tanítják, és ugyanezt a nemesi ifjúságot a táncra és a katonai gyakorlatokra, a polgári építészetre és a zenére oktatják].⁴⁹

A francia nyelv elterjedését a tanügyi reform is tudomásul veszi. Az 1776 elején a pozsonyi leányiskolák számára kiadott utasítás azonban tartalmaz egy olyan kitétele, amely szerint földrajzra, történelemre, levélíráásra és franciára csak a nemes származású leányokat szabad tanítani.⁵⁰ Az intézkedés a felsorolt tantárgyak ismeretét nyíltan osztálykiváltságnak tekintti. Ugyancsak Pozsonnyal kapcsolatos egy másik okirat, amelyben előjárói figyelmeztetik az evangélikus gimnázium rektorát, STRETSKO János Györgyöt, hogy az ifjúság erkölcsi lazulásának oka az újfajta regények és színdarabok olvasása, továbbá a francia nyelv tömeges tanulása. »Tristis experientia satis iam docuit, linguam Gallicam pestem esse pro nostra studiosa juventute« [= a szomorú tapasztalat már eléggé megmutatta, hogy a francia nyelv pestis a mi törekvő ifjúságunk számára], ezért legalább a teológusokat ki kell tiltani a franciaórákról.⁵¹

A folyamatot szerencsére sem az efféle korlátozások, sem (a következő évtizedben) II. Józsefnek a németet a többi nyelv rovására pártoló rendeletei nem tudták megállítani. A tudásszomj úgy megnőtt, hogy több helyen, ahol nem volt tanár, pusztán könyvekből tanultak franciául, mint erről KIS János is megemlékezik 1782-ben kezdődő soproni diákévei kapcsán: »Valahány grammatikát Sopronban találánk (találtunk pedig többeket, kivált Vietorisz bibliothekájában) mindazokat elkérénk, egymással összehasonlítánk, s mint tudtunk, tanulánk belőlök a kimondást s a paradigmákat s azután az olvasásra s fordításra intézénk szorgalmunkat. [. . .] Fenelon *Telemákja* volt az első könyv, melyet elővevénk s nem nyugodtunk addig, míg azt több csötlés és botlás után végig nem olvastuk.«⁵² És ha már ismét (!) Sopronnál tartunk, említsük meg, hogy ebben a városban 1787-ben újabb tankönyv jelent meg Gottlob Siegesmund JÄNICH-nek (feltehetőleg az evangélikus papi DECCARD család rokonának⁵³) a tollából: *Systematisch-französische Sprach-Einleitung*.⁵⁴ A 80 számozott oldalas kis könyvnek valójában 160 oldala van, de minden második lap üres (ún. „belőtt” lap), hogy a tanuló az anyag mellé jegyzeteket készíthessen magának. Erre bizony szükség lehetett, mert a könyvecske tényleg csak „Einleitung”: pusztán a legalapvetőbb tudnivalókat tartalmazza (kiejtés, írásjelek, a

⁴⁹ Kovachich i. m. II. 616.

⁵⁰ Fináczy i. m. II. 107.

⁵¹ Markusovszky 270—271. Markusovszky az okiratot jóval 1771 utánra keltezi.

⁵² Kis János superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Második kiadás. Bp. 1890. 62—63. Jegyezzük meg, hogy a soproni evangélikus iskolában — a katolikus konviktustól eltérően — nem volt franciatanítás.

⁵³ Erre a feltételezhető rokoni kapcsolatra, Szinyei írólexikona alapján, Sólyom Jenő hívta föl a figyelmemet.

⁵⁴ Jänich művének a soproni Berzsényi Gimnázium könyvtárában található példánya unikum.

névelők és a névmások „esetei”, segédigék), a rendhagyó igék ragozását például már nem.

1790 felé ismét újabb helyekről mutatható ki a franciaoktatás. Az 1788/89. tanévben Pécsen huszonhárman vettek részt CZINKE Ferencnek, »a' szép Tudományoknak és a' Frantzia Nyelvnek rendenkivülvaló Királyi Tanítója«-nak tanfolyamán, a következő évben ugyanő Szombathelyen hirdette meg óráit, hetente háromszor, fejenként havi 1 forintért.⁵⁵ Ez idő tájt jelentették a kis Csetnekről: »A frantzia nyelv is taníttatik Farkas Professzor úr által.«⁵⁶

A francia irodalom egyre szélesedő kultusza, az olvasás igénye és az oktatás gyakorlata egyaránt szükségessé tették a nyelvkönyveken kívül egy szótár megjelentetését is. Erre a XVIII. században már nem került sor (külföldről behozott francia—latin szótárakat használtak), bár tudjuk, hogy VERSEGHY Ferenc a fogsága idején foglalkozott a gondolattal, sőt anyagot is gyűjtött a munkához.⁵⁷ 1796-ban viszont Budán megjelent egy újabb társalgási könyv, PAAP János *Hat hangú éneke*, amelynek különös címe arra vonatkozik, hogy a mű hat oszlopban »magyar, deák, német, anglus, frantzia 's orosz« nyelven közli a beszélgetéseket, abból az ötletből kiindulva, hogy segítségükkel két vagy több nyelvet lehet egyszerre megtanulni (bev. XV.). BESSENYEIhez hasonlóan sürgeti a tudományos terminológia megmagyarítását (bev. XII.), bár könyvének tartalma erre nem nyújt lehetőséget. Sajnos, a francia szövegbe több lexikai hiba csúszott, a *keszkenőt* pl. az olasz *fazzoletto da collo* mintájára *mouchoir de cou*-nak („nyaki zsebkendő”-nek) kereszteli. A munka legfőbb — akaratlan — érdeme a beszélgetésekből az utókor számára kibontakozó korrajz: az étkezések, az öltözködés, a fogadók stb. világa.

Vizsgálódásunk végére érve hivatkozzunk még egy érdekes adatra. 1792-ben a debreceni kollégium úgy dönt, hogy a jövőben csak olyan férfiút nevez ki tanárnak, aki a latinon és a görögön kívül németül és franciául is tud.⁵⁸ Szinte fölmérhetetlen a fejlődés attól a perctől fogva, amikor a század elején egy soproni diák franciául köszöntötte a püspököt, egészen addig, amikor az ország leggazdagabb hagyományokkal rendelkező főiskolája minden tanárától mint magától értetődő műveltségű követelményt kívánja meg a francia nyelv ismeretét. Nem látványos, de szívós munkával ez az oly kevésbé ismert (vagy egyenesen félreismert) XVIII. század megteremtette a lehetőségét a francia kultúrával való közvetlen kapcsolatnak, s ez a találkozás a vigyázó szemeit Párizsra vető Batsányitól kezdve Petőfin, Adyn, József Attilán és Radnótin át Illyésig nemzeti eszmélkedésünknek egyik legfontosabb tényezője lett.

⁵⁵ Birkás Géza: A francia nyelvtanítás első nyomai Pécsen és Szombathelyen. Szombathely, é. n. 4—6. — Czinke később Révai Miklós utóda lesz az egyetem magyar tanszékén.

⁵⁶ Az EOL AGE II. b 6; 2. 33. sz. iratból idézi Terray Barnabás: Adatok a népoktatás egységes elveinek kialakulásáról, a »Neveléstörténeti tanulmányok« c. kötetben, Bp. 1970. 68., ill. a 9. jegyzet.

⁵⁷ Gáldi László: A magyar szótáriródlom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. 1957. 203.

⁵⁸ Lakatos i. m. 26.